

ΤΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΟΥ Κ. ΠΩΛ ΦΩΡ
«ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΣΠΗΛΑΙΩΝ»

Στὸ προηγούμενο τεύχος τοῦ Δελτίου μας δώσαμε μιὰ κριτικὴ τοῦ μνημειώδους ἔργου τοῦ συναδέλφου καὶ φίλου κ. Πῶλ Φῶρ «Λειτουργίαι τῶν Κρητικῶν Σπηλαίων». Ὁ διαλεχτὸς συνάδελφος καὶ φίλος, τὸν ὁποῖον ἡ Σπηλαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀνεκέρησεν ἐπίτιμον μέλος της, εἶχε τὴν καλωσύνη καὶ τὴν εὐγένεια νὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ δημοσιεύσουμε τὴν μετάφραση ἑνὸς κομματιοῦ ἀπὸ τὸ βιβλίον του στὸ παρὸν τεύχος. Θὰ ἦτο εὐχρῆς ἔργον ἂν ἦταν δυνατὸν καμμιά μέρα νὰ μεταφρασθῇ καὶ νὰ δημοσιευθῇ ὁλόκληρο τὸ ἔργο στὰ ἑλληνικά, πολὺτιμη προσφορά στὴ μελέτη ὄχι μόνον τῶν σπηλαίων, ἀλλὰ καὶ τῆς γενικῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης. Πρὸς τὸ παρὸν ἀρκούμεθα νὰ δώσουμε παρακάτω τὴν μετάφραση τῶν Συμπερασμάτων, ὅπου καταλήγει ὁ κ. Πῶλ Φῶρ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου του.

Σὲ τί συνίσταται λοιπὸν ἡ γενικὴ καὶ πολυχιλιόχρονη χρῆση τῶν κρητικῶν σπηλαίων;

Στὸ τέλος τῆς ἔρευνάς μας θὰ εἶχαμε τὸν πειρασμὸ νὰ ἀπαντήσουμε: στὸ σύνολο τῶν διαφορῶν λόγων γεωγραφικῆς, ἱστορικῆς ἢ ἠθικῆς τάξης ποὺ ἐξετάσαμε, ἂν θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ ἕνα φαινόμενο βιολογικὸ ἢ συμβίωσης, ὡς ἕνας ἀπλὸς συνδυασμὸς στοιχείων. Ἡ ἀνάλυση μπορεῖ βέβαια νὰ τὰ ξεχωρίσει, ἐξαφανίζει ὡστόσο τὸν ἐξελικτικὸ καὶ συνθετικὸ χαραχτήρα: μιὰ σπηλιά, ἅμα τὴ δοῦμε χῶρια, ἀποτελεῖ ἕνα ζωντανὸ σύνολο ποὺ ὑπόκειται σποὺς νόμους τῆς γέννησης, τῆς ἐξέλιξης, τῶν γεωραιῶν καὶ τοῦ θανάτου. Ὅταν ὅμως κατοικεῖται ἀπὸ ἀνθρώπινα πλάσματα, ἀποτελεῖ ἕνα ἄλλο σύνολο φυσικο-κοινωνικὸ, μὲ στενὲς σχέσεις, ἀλληλεπιδράσεις καὶ διάφορες ἐπιταχύνσεις ἢ ἐπιβραδύνσεις στὸν ρυθμὸ τῆς ζωῆς τῆς ομάδας καὶ τῆς ζωῆς τῆς πέτρας. Τὸ ἀρχικὸ μας ἐρώτημα, καταλήγει λοιπὸν στὴν ἀκόλουθη ἐρώτηση: Ἀπὸ τί ἐξαρτᾶται, ποὺ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ φυσικο-κοινωνικά αὐτὰ σύνολα εἶναι πιὸ ζωντανὰ ἀπὸ ἄλλα;

Πρέπει νὰ διακρίνουμε ἀνάμεσα στίς σπηλιὰς ποὺ χρησιμοποιοῦνται συνεχῶς ἢ μᾶλλον τακτικά, ἀπὸ τὴν κατοίκηση τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀρχὴ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, ἐκεῖνες ποὺ κατοικηθῆκαν μόνον προσωρινὰ καὶ ἐκεῖνες ποὺ ἀρχίζουσι νὰ κατοικοῦνται. Στὴν πρώτη ομάδα ἀνήκουν οἱ σπηλιὰς τῶν βοσκῶν, τῶν κτηνοτρόφων, τῶν ἐκτὸς νόμου, πολὺ σταθερὲς στὴν χρῆση τους, ὅσον καιρὸ ἀναστήσαν τὰ κατοικίδια πρόβατα καὶ γίδια μὲ τὸν ἴδιον πρόπο, ὅσο ὑπῆρξαν εἰσβολὲς καὶ προγροαρές. Ὁ ἄνθρωπος, συμπεριφερόμενος ὡς παράσιτο τοῦ γεωλογικοῦ ὀργανισμοῦ, καταφεύγει σ' αὐτὴν τὴν ἀθλιότητα, στὴν ἀνικανότητά του νὰ κατασκευάσει ὁ ἴδιος μιὰ κατοικία ποὺ νὰ τὸν προστατεύει ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ἢ ποὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἐκεῖ βρίσκει τὸ νερό, τὴν ὅσο εἶναι δυνατὸ πιὸ ἰσορροπημένη θερμοκρασία, τὴν στέγη καί, μερικὲς φορὲς μὲ τὸ κυνήγι, ἕνα μέρος τῆς τροφῆς του. Εἶναι οἱ σχέσεις τοῦ πλούσιου μὲ τὸν ζητιάνο, καὶ ἡ ἀπόδειξη δὲν παρέχεται μόνον ἀπὸ τὴν τοπωνυμία (σπηλιὰ τοῦ ληστή, τοῦ ποιγγάνου, τοῦ χαῖτη, καλύβα κρησφύγετο, Τζίγκουνας), μὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς ἀπὸ δῶ καὶ καμμιά εἰκόσα-

ριά χρόνια, με τὸν πλουτισμὸ τῶν Κρητικῶν καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς τοῦ χτισίματος καὶ τῶν μεταφορῶν, ἡ χρησιματοποίηση τῶν χυλιόχρονων αὐτῶν σπηλαιῶν, τουλάχιστον στοὺς ἀγρότες καὶ τοὺς βοσκούς, βρίσκειται σὲ ὑποχώρηση. Προτιμοῦν τὰ καινούργια στίβια ἀπὸ τὰ καταφύγια τῶν προγόνων τους. Ἡ Γεωγραφία τοὺς προσέφερε δίκτυα πολὺ ἀργῆς ἐξέλιξης καὶ εἶχαν προσαρμόσει τὶς κινήσεις τους στὶς συνθήκες ὕψους, προσπέλασης καὶ κλίματος. Νά ὅμως πού τώρα οἱ ἄνθρωποι ξεφεύγουν μερικὰ ἀπὸ αὐτὸν τὸν ντετερμινισμό, ἀπὸ ἀναζητητές ἢ ἐκμεταλλευτὲς καταφυγίων, γίνονται κατασκευαστὲς καὶ μάλιστα κατασκευαστὲς ὑπογείων μπετονένιων καταφυγίων, ἔτσι πού σὲ τελευταία ἀνάλυση, οἱ διαρκεῖς χρήσεις τῶν σπηλαιῶν συνδέονται μετὰ τὴν στασιμότητα τῆς τεχνικῆς τῆς κτηνοτροφίας, τῆς οἰκοδομικῆς καὶ τοῦ πολέμου. Ἐὰν ἐξαφανισθοῦν αὐτὲς ἢ ἀν μεταβληθοῦν ριζικά, δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε πὺς ὁ σπηλαιοανθρώπινος ὄργανισμὸς θὰ πάψει νὰ ζεῖ. Ἄς ὑποθέσουμε, παραδείγματος χάριν, πὺς ἡ Κρήτη, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν μεγάλων κρατῶν τῆς Εὐρώπης, ἀποφασίζει νὰ μεταβάλῃ πολλὲς περιοχὲς κτηνοτροφίας σὲ ζώνες καλλιέργειας καὶ δασῶν, ἢ νὰ μετατρέψῃ ἕνα μέρος τῆς τόσο καταστρεπτικῆς αἰγοτροφίας τῆς σὲ ἀγελαδοτροφία, πού εἶναι πιὸ ἀποδοτικὴ καὶ, μετὰ τὶς σύγχρονες μεθόδους κτηνοτροφίας, πιὸ εὐκόλη στὶς παράκτιες περιοχὲς. Τότε, τὰ κάπου χίλια σπήλαια ἢ καταφύγια βοσκῶν δὲν θὰ ἔχουν λόγος νὰ εἶναι κατοικημένα. Κι' αὐτὴ ἡ ὑπόθεση δὲν εἶναι δίχως βάση, γιατί ἡ Ἑλλάδα ἀκολουθεῖ μιὰ πολιτικὴ ἀναδάσωσης καὶ ἐπέκτασης τῶν καλλιεργησίμων ἐδαφῶν. Ἄπὸ δῶ καὶ δέκα χρόνια ἡ Κρήτη μελετᾷ τὰ ἀγγχώδη προβλήματα τῆς μοιραστικῆς πόσιμου νεροῦ σ' ὅλα τὰ χωριά, τοῦ ποτίσματος, τῶν ὑδροηλεκτρικῶν φραγμάτων πού ἐξαρτιοῦνται στενὰ ἀπὸ τὴν φυτικὴ κάλυψη τοῦ νησιοῦ. Οἱ ἀγρονόμοι νοιώθουν τὴν ἀνάγκη νὰ ὑποχρεώσουν σὲ ὑποχώρηση τὰ κοπάδια τῶν προβάτων καὶ τῶν γιδιῶν, δηλαδὴ τὴν στέππα, τὸ μαθημένο βουνό. Τὰ σπήλαια τῶν περιοχῶν πού θὰ καταστῆθουν θὰ γίνουν τουριστικὰ ἀξιοπεριεργα, ὅπως τὸ ἄντρο τοῦ Δία στὴν Ἴδη. Σὲ μερικὰ χρόνια ὁ δρόμος ἀπὸ τὰ Ἀνώγεια πρὸς τὴν μεγάλη πόλιν τοῦ Νίδα θὰ ἔχει μεταβάλῃ αὐτὸ τὸ ὑπίπεδο πού τὸ κουρεῖουν σήμερον τὰ κοπάδια σὲ ζώνη καλλιεργείων ἀνάλογη μετὰ τὴν πόλιν τοῦ Λασηθιοῦ. Ὑπάρχουν ὀκτὼ καταφύγια βοσκῶν, πού θὰ πρέπει νὰ μεταβληθοῦν ἢ νὰ ἐγκαταλειφθοῦν. Ἡ χαμηλὴ τιμὴ τοῦ μπετόν ἀρμέ, ἡ εὐκολία κατασκευῆς, ἀγορᾶς, μεταφορᾶς τοῦ τοιμίεντου, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα, οἱ βοσκοὶ τοῦ Κέδρου με ἀφοδιάζον με σπιτάκια, με τοίχους καὶ τοιμενταρισμένα πατώματα τὰ λιθόχτιστα τυροκομιά τους. Τὸ παράδειγμα πού δόθηκε ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ κάμπου καὶ τῆς παραλίας. Ὅσο γιὰ τὶς τεχνικὲς τοῦ πολέμου, ἂν ἡ ἀντίσταση ἀπὸ τὸ 1941 μέχρι τὸ 1944 ἀπέδειξε πὺς ἡ κρητικὴ σπηλιὰ ἦταν ἀκόμη σπουδαῖο μέσο ἄμυνας γιὰ ἀντάρτες χωρὶς μέσα, ἐλπίζουν σὲ νησί ἢ πὺς οἱ σύγχρονες βόμβες θὰ κάνουν τὸν πόλεμο ἀδύνατο ἢ πὺς οἱ ὑπεύθυνοὶ θὰ ἔχουν ἀρκετὸ μυαλὸ γιὰ νὰ τὸν ἀποφύγουν. Προτιμοῦν νὰ μὴν βορθεοῦν πάλι στὴν ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιήσουν φυσικὰ καταφύγια. Ἡ ἐποχὴ τῶν Κυκλάπων, τοῦ Δαιδάλου καὶ τῶν Κουρητῶν φαίνεται πὺς πέρασε.

Ἄνάμεσα στὰ σπήλαια πού χρησιμοποιήθηκαν προσωρινὰ, τυχαῖα κρυγοῦράουν οἱ κατοικίες τραγλοδουτῶν, οἱ λιθόχτιστοι τάφοι, τὰ ἱερά, τὰ μοναστήρια καὶ τὰ παρεκκλησία μέσα στὸν ἱθράχο. Εἶδαμε πὺς οἱ διάφορες αὐτὲς χρήσεις δὲν προέρχονται ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν ἀλληλοδιαδέχονται κανονικά, διακόπτονται ἀπὸ τεράστιες ἐποχὲς ἐγκατάλειψης ἢ ἄλλες χρήσεις. Μερικὲς σπηλιὲς ζωντανέψαν ξαφνικὰ σὰν τὸ κέλυφος πού χρησιμοποιεῖ ὁ κοχιλιόδύτης, μετὰ μιὰ ἔντονη θορυβώδη ἢ σιωπηλὴ ζωὴ. Ἄλλες μετὰ τὴν εὐκαιρία μιᾶς ἢ περισσοτέρων ταφῶν περιβληθῆκαν με προσωρινὲς τελετουργικὲς πού κρατήσαν μόνον ὅσο ἡ μνήμη τῶν ἀνθρώπων ἢ τῶν κοινωνιῶν. Ἄλλες καμμιά ἑκατοστή, ἀποτελοῦν ἀπὸ μερικὲς δεκάδες χρόνια ἢ με-

ρικούς αιώνες χριστιανισμού τὸ ἀντικείμενο προσκυνήματος κάθε χρόνο. Κι' ἐδῶ, ἐπίσης, ὀδηγηθήκαμε νὰ συνδυάσουμε τὴν ἀνθρώπινη παρέμβαση μερικὲς φορὲς μὲ τὶς τεχνικὲς γνώσεις, οἱ μεγάλες σπηλιὲς χρησιμοποιοῦνθῆκαν ἰδιαιτέρα στὶς ἐποχὲς ὅπου ἔλειπαν τὰ μεγάλα χτιστὰ ἱερὰ ἀπὸ τὴν Νεώτερη Μινωικὴ 3 μέχρι τὶς ἀρχὲς τῆς ἀρχαίτης ἐποχῆς καὶ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μέχρι τὸν Β' αἰῶνα μ. Χ., ὅπου εἶδαν τὴν ἀποκατάστασή τους. Τὰ περισσότερα παρεκκλήσια στὸν βράχο χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ φτώχειας καὶ καταδίωξης τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, ὅταν ὁ κληρὸς τῆς ἰδὲν εἶχε τὰ ὕλικά μέσα νὰ χτίσει κτίρια ἀνάλογα μ' ἐκεῖνα τῶν μωαμεθανῶν ἢ τῶν καθολικῶν. Στὰ ἐνενητὰ δικτῶ σῦνολα τάφων σὲ βράχο στὴν ἀρχαιότητα, τὰ 68% μοιράζονται στὶς δύο ἐποχὲς εὐσβολῆς προανατορικῆς καὶ μεταανατορικῆς. Στὴν ἐποχὴ τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων καὶ στὴ ἀρχαιοελληνικὴ ἐποχὴ ἐγκαταλείπουν τὰ φυσικὰ κοιλώματα γιὰ νὰ τοποθετήσουν τοὺς νεκροὺς σὲ σκαλισμένους ἢ χτιστοὺς τάφους. Εἶναι φανερὸ τέλος, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴν νεολιθικὴ ἐποχὴ, πὼς οἱ τραγλοῦδες δὲν κατοικοῦσαν, διασπορεύσαν καὶ σκίψαν τοὺς βράχους, παρὰ γιὰτὶ δὲν μπορούσαν νὰ κάνουν ἄλλοιῶς, στὴν ὕλική ἢ φυσιολογικὴ τους φτώχεια. Δίπλα τους ἄλλοι πῶ πλούσιοι ἢ πῶ ρωμαλεοὶ χτίζαν σπίτια πάντοτε.

Ἡ μελέτη ὅμως, τῆς καταγωγῆς αὐτῶν τῶν λατρειῶν, πὼ εἶναι πόσο διαφορετικὲς χρονολογικὰ καὶ γεωγραφικὰ, χθόνιες, μυθικῆς, κουρότροφες, ποιμενικῆς, πνευματικῆς ἢ ἀκόμη στὶς μέρες μας αἰσθητικῆς μᾶς παρασύρει σ' ἕναν ὀλίγελα διαφορετικὸ κόσμο ἀπὸ τὴν τεχνολογία. Φαίνεται βέβαια πὼς οἱ καλλιεργητὲς τῆς Μεσάρας ἢ τοῦ Λασηθίου πὼ στὸ τέλος τῆς Παλῆας Μινωικῆς περιόδου ἀφιέρωναν τὶς πρώτες ἰσθηλιὲς ἢ ἐκεῖνοι πὼ κατασκευάζαν τὴν πρώτη κρύπτη μπρὸς στὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Ἀπεσοκάρη, πιστεύαν πὼς πλησιάζαν στὰ βάθη τῆς γῆς τὴν θεῖα ἀρχὴ πὼ κάνει νὰ βλασταίνουν οἱ καλὲς σοδεῖες καὶ διατηρεῖ τὴν ζωὴ τῶν νεκρῶν. Ἀπὸ τὴν μετανεολιθικὴ ἐποχὴ μέχρι τὴν Μεσαία Μινωικὴ 1 χτίζονται οἱ μεγάλες θολωτὲς νεκροπόλεις τῆς Μεσάρας καὶ τῆς Πεθιάδας, ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ ὅπου συναντᾶει κανεὶς τοὺς μεγάλους ἑμαδικοὺς τάφους μὲσ' στὸν βράχο τοῦ Μαλιᾶ, τοῦ Τζερμιᾶδο, τοῦ Πύργου, τοῦ Καρτεροῦ κτλ. Ὁ στενὸς αὐτὸς παραλληλισμὸς δὲν εἶναι τυχαῖος καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τεχνικοὺς λόγους. Ἀναφέρεται στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν. Ὁ θόλος μιμοῦνταν στὸν κάμπο τὸν θόλο τῆς σπηλιάς, γιὰτὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης φαντάζονταν τὸ ὑπερέραν σὰν μιὰ σπηλιά. Εἶναι στὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν, πράξεις πίστης, κυρίως, πὼ μποροῦν νὰ δικαιολογήσουν τὴν θρησκευτικὴ ἢ ταφικὴ χρῆση τῶν σπηλαίων. Στὶς ἐποχὲς πὼ ὑπάρχουν οἱ μῆσεις τῶν ἀδελφάτων, τῶν κοινωνικῶν τάξεων, τῶν τάξεων τῶν ἡλικιῶν, ἢ τεχνικὴ δὲν ἐπιβαίνει παρὰ στὸ μέτρο πὼ οἱ Μυητῆς εἶναι τεχνίτες Δάκτυλοι, ἱερεῖς Μέλισσες, Κουρήτες, Δαιδαλίδες, διάφοροι δραματιστῆς, εἶναι ὅμως πᾶν' ἀπ' ὅλα μάγοι, καὶ σὰν τέτοιοι ἐκπαιδεύουν καὶ δοκιμάζουν τοὺς νέους πὼ τοὺς ἐμπιστεύονται. Νὰ γίνῃ κανεὶς ἕνας πλήρης, ὀλοκληρωμένος ἄντρας καὶ νὰ ξαναγεννηθῆ πνευματικὰ εἶναι οἱ δύο σκοποὶ πὼ προσφέρονται σ' ἐκεῖνους πὼ ἀκολουθοῦν τὸν Ἡρακλῆ (τὸν Κρητᾶ), τὸν Θησέα καὶ στὴν ἀνθήση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς περιόδου τὸν Ἐπιμενίδη ἢ τὸν Μόρρη. Ἐδῶ ἢ μύηση συνδέεται κυρίως μὲ ἕνα σύστημα ἀπὸ τάξεις καὶ κλάσεις. Ὁ χριστιανισμὸς δικαιολογεῖ τὶς καθιερώσεις του μὲ ἄλλες ἀρχές: μίμηση τοῦ Χριστοῦ ἢ τῶν Ἁγίων, ἀποχώρηση ἀπὸ τὸν «κόσμο», πνεῦμα θυσίας, περιφρόνηση τῶν ἀπολαύσεων τῆς ἰσάρικας. Ὁ φόβος, ὁ θαυμασμὸς, ἢ κατὰτληξη μπρὸς στὰ παίγνια τῆς φύσης μπορεῖ νὰ παίξουν, σὲ μερικὲς περιπτώσεις, τὸν ρόλο τους καὶ νὰ προμηθέψαν συμπληρωματικὸς λόγους ἐρασιμογῆς τῆς λατρείας. Δὲν εἶναι οὔτε ἀναγκαῖοι, οὔτε σταθεροί, μᾶς καὶ ὁ χριστιανισμὸς πόσο λίγα τους λογάρισε. Ἀκόμα καὶ ἢ σταθερὴ πίστη στὴν μαγικὴ ἢ ὑ-

περυσική ἀρετή (θεραπευτική, γονιμοποιή και ξεαγιαστική) τοῦ νεροῦ τῶν σπηλαίων ντύνεται διάφορες μορφές ἀνάλογα ἂν οἱ πολιτισμοὶ ἀποφασίζουν νὰ τὸ ἀφιερώσουν σ' ἕνα θεὸ τῶν βοσκῶν, ὅπως ὁ Ἑρμῆς, ἢ σ' ἕναν ἐρημίτη, ὅπως ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς στὸν Πατὸρ π. χ. πὼς ἡ λατρεία τοῦ δευτέρου «συνεχίζει» τὴν λατρεία τοῦ πρώτου. Στὴν Κρήτη, οἱ ἅγιοι, μοναχικοὶ στὶς σπηλιές τους, δὲν ἐμφανίζονται σὰν συνεχιστὲς τῆς συνόδου τῶν θεῶν. Ἀπὸ τοὺς μὲν στοὺς δέ, διαπιστώνει κανεὶς τὶς προσφορὲς καὶ τὶς ὑπόγειες πελετουργίες μιᾶς διακατῆ δώδεκα μέχρι δεκαπέντε αἰῶνων. Πρέπει λοιπὸν νὰ καταφύγουμε πάλι στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὶς διακυμάνσεις ποὺ παρατηροῦνται. Αὐτὴ τὴν στιγμή πείθουν τοὺς Κρητικούς μὲ τὸν τύπο καὶ τὸ ραδιόφωνο, πὼς πρέπει νὰ σεβασθοῦν τοὺς σταλακτίτες γιὰ τὴν ὀμορφιά τους, πὸν ἀργὸ τους σχηματισμὸ, τὸ τουριστικὸ τους ἐνδιαφέρον, ἀκόμη καὶ τὴν ἐπιπονημονική τους χρησιμοποίησα. Βρισκόμαστε μπρὸς στὴν ὀργανωμένη κατήχηση τοῦ πλήθους, στὴ δημιουργία ἑνὸς εἶδους αισθητικῆς λατρείας, ὅπου τὸ μέρος τῆς τεχνικῆς ἔρχεται δεύτερο σὲ σχέση μὲ τὸ μέρος τῆς πίστεως. Ἀντίστοιχα, κάτι παρόμοιο συνέβηκε ὅταν οἱ καλόγεροι τῆς δευτέρας βυζαντινῆς περιόδου πείθαν τοὺς πιστοὺς νὰ λατρεύουν τὶς ζωγραφισμένες εἰκόνες ἢ τὰ κόκκαλα τῶν ἁγίων σὲ ὀρισμένα κοιλώματα. Ἄς προσθέσουμε τὸ πνεῦμα μίμησης, τὴν μεταδοτικότητα τοῦ παραδείγματος, τοὺς τοπικοὺς ἰδιοματισμοὺς καὶ θὰ συλλάβουμε μερικοὺς ἀπὸ τοὺς οὐσιαστικὰ ἠθικοὺς λόγους ποὺ σπρώξαν τοὺς Κρητικούς νὰ δώσουν ζωὴ, ἐδῶ καὶ κεῖ, σὲ πολλὰ διαφορετικοὺς αἰῶνες, σὲ διάφορες σπηλιές. Τὸ νερὸ εἶναι ποὺ δίνει τὴν καθ' αὐτὸ ζωὴ σ' ἕνα ὑπόγειο δίκτυο, ἡ πίστις ὅμως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐκεῖνη ποὺ τὸ κάνει μιὰ μέρα νέον ὀργανισμὸ ποὺ τὸν διατρέχει τὸ αἷμα τοῦ πλήθους. Πάνω ἀπὸ τὸ ἄντρο τοῦ Δία στὴν Ἰδη, ὁ Λαγγαρόπιλιος, ἐκτυφλωτικῶς ἀπὸ ἀσπράδα, γεμάτος γραφικὰς στυλοὺς, ὅπου τρέχει παντοῦ ἡ ὑγρασία, δὲν δέχτηκε ποτὲ οὔτε ἕναν λάτρη. Θὰ δεχθῆ μιὰ μέρα, ἴσως, ἂν κάποιος δρειβάτης, φίλος τῶν φυσικῶν καλλονῶν, παρασύρει ἐκεῖ τοὺς φίλους του.

Ἄλλο τὸ πρόβλημα, γιὰ νὰ ἀποφανθοῦμε γιὰ τὴν καταγωγή τῆς λατρείας στὰ σπήλαια εἶναι νὰ ξέρουμε ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ πίστις τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι σὰν νὰ ἀναρωτιώμαστε: τί εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κάνει νὰ εἶναι ἕνα πλάσμα ζωντανό; Ἄν ὁ ἱστορικός ἢ ὁ κοινωνιολόγος μπουρῶν νὰ ποῦν περίπου τότε ἀρχίζουν οἱ λατρεῖες καὶ σὲ τί φαίνονται νὰ πιστεύουν οἱ πιστοί, δὲν τοὺς ἐπιτρέπεται νὰ προχωρήσουν περισσότερο. Μόνον ὁ ψυχολόγος ἢ ὁ θεολόγος μποροῦν ν' ἀποφανθεῖν. Στὴν σημερινὴ Κρήτη, τὸ μόνο ποὺ ἡ ἐπιτομία ἔρευνα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προτείνουμε μιὰ γνώμη, εἶναι πὼς τὸ πλῆθος πιστεύει στὴν ἀγιοσύνη τῶν παρεκκλησιῶν του στὸν βράχο, τῶν καθιερωμένων πηγῶν του, τῶν μερικῶν θαυματουργῶν σταλακτιτῶν του, γιὰτὶ ἕνας κληρὸς ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά καὶ θεορατεῖται ἀπὸ θαύματα ἀπὸ τὴν ἄλλη, διατηροῦν τὴν πεποιθησή του. Ὁ σημερινὸς κληρὸς ὅμως, ἀπ' εὐθείας κληρονόμος τοῦ Ἁγίου Τίτου καὶ τοῦ Ἁγίου Παύλου στὴν Κρήτη, ἰδὲν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν κληρὸ τῶν διαφόρων θεῶν τῆς ἀρχαιότητος καὶ δὲν ξέρουμε ἂν ὑπῆρχε πάντοτε κληρὸς. Ἡ πίστις ἡ τὸν ἱερὸ χαρακτήρα ποῦ θουνοῦ καὶ τῶν βαράθρων του, προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ ἄλλη πηγή (τρόμο καὶ ἔλξη), ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ πίστις στὸν λόγὸ τῶν ἱστορικῶν προσώπων.

Ἄς ποῦμε, γιὰ νὰ ἀνακεφαλαιώσουμε, πὼς ἂν ὅλες οἱ χρήσεις τῶν κρητικῶν σπηλαίων στὴν διάρκεια τῶν χιλιετηρίδων ἐξαρτιόνται ἀπὸ τὴν κατάσταση τῶν ἀνθρωπίνων τεχνικῶν, οἱ κοσμικὲς λειτουργίες συνδέονται περισσότερο μὲ γεωγραφικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς λόγους, οἱ ἱερὲς λειτουργίες μὲ ἱστορικοὺς καὶ ψυχολογικοὺς λόγους.

Μὰ νά ὄμως, πού ἀπό τις πρώτες ἀνασκαφές τοῦ 1884, ἕνα νέο ἐνδιαφέρον ἐκδηλώνεται γιά τις σπηλιές. Συνειδητοποιώντας τήν σημασία, ἀπό τήν μιὰ μεριά, τήν πρωτοτυπία, ἀπό τήν ἄλλη, τῶν σπηλαιολογικῶν στοιχείων στήν Κρήτη, οἱ Κρητικοί ὑποκατέστησαν τοὺς ἐκτὸς χρόνου θρύλους τοὺς μὲ μιὰ ἱστορία κατὰ στρώματα, στίς δοξάζοντες ἱστορίες μιὰ κάθετη ἱστορία. Ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ τόσες ἄλλες χώρες, οἱ ἀρχαιολόγοι τῶν σπηλαίων καὶ οἱ γεωλόγοι χαρίσαν μιὰν ἀξιοπρέπεια, μιὰν εὐγένεια, μιὰ ἔθνικὴ ὑπερηφάνεια στὸν ντόπιον δίνοντάς του μιὰν ἀρχιότητα, ἢ πῶς ἀπλούστερα μιὰν ἡλικία. Ἀρχίζει νὰ βλέπει τὰ σπήλαιά του μὲ μιὰ ἀπλότως καινούργια ματιά, σὰν πλάσμα ἀνθρώπινο πού θὰ ἀνεκάλυπτε ξαφνικά τήν δύναμη καὶ τήν ὁμορφιά του. Μερικά κοιλώματα πού ποτὲ δὲν εἶχαν προκαλέσει τὴν παραμικρὴ περιέργεια (Κουονᾶ, Τζανὶ τοῦ Ὀμοῦ, τὰ βαθειὰ τμήματα τοῦ Πελεκιτὰ τοῦ Ζάκρου, τοῦ Χώνου τοῦ Σάργου, τοῦ Μαριμαροσπήλιου στὸ Καμαράκι κτλ.) ἐξερευνιοῦνται καὶ ἀνακαλύπτονται μὲ χαρὰ. Τὰ ἄλλα προκαλοῦν τις ἀκόλουθες ἐρωτήσεις: «Εἶναι παλιὰ; Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γεωλογικὸ ἢ ἱστορικὸ; Πιστεύετε πὼς οἱ ἀνασκαφές θὰ βοηθούσαν τὸ χωριό;» Μοῦ ζητήθηκε πολλές φορὲς ἀπὸ δημάρχους ἢ ἀπλοὺς χωρικοὺς νὰ πάω νὰ δώσω τὴν γνώμη μου γιά τὴν ἀξία μιᾶς τοπικῆς σπηλιάς. Δὲν ἀγνοῶ τὸ μέρος τῆς ἀνομολόγητης πλεονεξίας πού κυβεταί συχνὰ κάτω ἀπὸ μιὰ τέτοια περιέργεια. Πὼς ὄμως νὰ ἀμφιβάλλει κανεὶς γιὰ τὴν προθυμία καὶ τὴν ἀφιλοκέρδεια τῶν ἱστορικών, τῶν πατριωτῶν, τῶν τοπικῶν τμημάτων τῆς Ἑλληνικῆς Σπηλαιολογικῆς Ἑταιρίας, τῶν παράξενων ἐρωτευμένων μὲ τὴν Κρήτη; Ἄν οἱ κρητικὲς σπηλιὲς ἀρχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦν σὲ κάτι τὸ διαφορετικὸ ἀπὸ τοὺς προηγούμενους προορισμοὺς τοὺς, ἄς ποῦμε στήν ἐπιστήμη, στήν τέχνη, στὸν τουρισμό, ἂν τείνουν νὰ ζωογονηθοῦν μὲ μιὰ ἄλλη ζωὴ κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν μεγάλων συνόλων τῆς γαλλοκανταβρικῆς περιοχῆς, αὐτὸ ὀφείλεται νομίζω σὲ ἄλλους λόγους παρὰ στοὺς προηγούμενους, καί, οὐσιαστικὰ πιστεύω στήν ἐμφάνιση ἑνὸς νέου οὐμανισμού: ἑνὸς οὐμανισμού πού συνδέεται περισσότερο μὲ τὴν καταγωγή τοῦ ἀνθρώπου παρὰ μὲ τὸν καθορισμὸ πού, περισσότερο μὲ τὴν ἱστορία τῆς κατάκτησης τοῦ κόσμου μὲ τις τεχνικὲς καὶ μὲ τις ιδέες του παρὰ μὲ τὰ διαρκῆ του χαρακτηριστικὰ, περισσότερο μὲ τὸ γίγνωσθαί του παρὰ μὲ τὴν ἰδιαιτέρα του οὐσία.

Ἄν ἡ τελευταία λειτουργία τῶν κρητικῶν σπηλαίων εἶναι ἐπιστημολογικῆς τάξης, παρουσιάζει τὸ ἐνδιαφέρον πὼς περιλαμβάνει μερικά δεδομένα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας πού εἴμαστε μερικά οἱ κληρονόμοι τῆς: τὸν ἐσωτερισμό τῆς γνώσης, τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἄδοξης ιδέας, τὴν σωτηρία μὲ τὴν προσχώρησιν στὸ ἰδανικόν, τὴν μετεμψύχωση, τὸν συμβολισμό τοῦ ἄντρο, περιορισμένης εἰκόνας τοῦ σύμπαντος, τὴν κοσμολογία πού ξεκινάει ἀπὸ τὸ χάος. Αὐτὲς εἶναι πίστεις ἢ ἀπόψεις πού τις ξαναβρίσκουμε στὸν Ἐμπεδοκλή, τὸν Πυθαγόρα, τὸν Πλάτωνα, τὸν Πορφύριον. Εἶναι πολὺ ἀξιοσημαστικὸ πὼς παυλάχιστον ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ οἱ βιογράφοι τοῦ Πυθαγόρα τὸν κάνουν μύστη τοῦ ἑξαγνιστῆ Ἐπιμενίδη ἢ τοῦ Λακτυλίου Μοργῆ στὸ Ἰδαῖο ἄντρο τῆς Κρήτης, πὼς ὁ Πλάτων μᾶς περιγράφει τὴ σπηλιὰ τῆς φιλοσοφικῆς μύσης ἀκριβῶς ὅπως αὐτὸ τὸ ἄντρο καὶ πού τοποθετεῖ ῥητὰ τὴν συγγραφὴ τῶν «Νόμων» τῆς ἰδανικῆς τοῦ πολιτείας στὸν δρόμον πού ὀδηγεῖ πρὸς αὐτό. Εἶναι ἀκόμη ἀξιοπρόσεκτο πὼς ὁ Ἐμπεδοκλῆς παρομοιάζει, ἀνάμεσα στὸν Πυθαγόρα καὶ τὸν Πλάτωνα, τὸ Σύμπαν ὅπου ὀδηγοῦνται οἱ ἀκάθαρτες ψυχὲς σὲ ἕνα ἄντρο καὶ πὼς ἑπτακόσια χρόνια μετὰ αὐτόν, ὁ Πορφύριος, συγγραφέας τοῦ «Ἄντρον τῶν Νυμφῶν» καὶ τῆς «Ζωῆς τοῦ Πυθαγόρα», ἀναπτύσσει καὶ διατρεῖ αὐτὴ τὴν παρομοίωση. Ἀκόμη κι' ἂν παραμένει ἀμφίβολο, ἀπὸ τὴν ἔλκειψιν θειτικῶν στοιχείων, πὼς ὁ Πυθαγόρας καὶ ὁ Πλάτωνας πῆγαν στήν Ἰδη, ἕνα μέρος τῆς ἠθικῆς τοὺς καὶ δοξαμένοι ἀπὸ τοὺς μυστικιστικοὺς στοχασμοὺς τοὺς

μοιάζουν να είναι ανάλογοι μ' αὐτοὺς μερικῶν κρητικῶν θεολόγων τοῦ ἄντρου τοῦ Δία, ὅπως ὁ Ἐπιμενίδης. Ὁμοία, ἀπὸ τὸ γεγονός πῶς τὰ χρυσὰ φύλλα, ποὺ λέγονται ὄρφικά, προσέχονται ἀπὸ τοὺς βορεινοὺς πρότοδες τῆς Ἰδης καὶ περιγράφουν ἓνα ποτεῖο οἰκεῖο τόσο στοὺς πυθαγόριους, ὅσο καὶ στοὺς προσκηρυτῆς τοῦ φημισμένου ἄντρου δείχνει πρὸς ποιά κατεύθυνση πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴν καταγωγή τῆς πρὸ μυστηριώδικης ἰστῆν ἀρχαιότητα λατρείας τῆς σωτηρίας. Μιὰ ὑπόγεια μυητικὴ βασίλική ὅπως εἶναι ἐκείνη τῆς Μεγάλης Πύλης στὴν Ρώμη, ἀν εἶναι πραγματικὰ πυθαγόρεια, ξαναβρίσκει μέσα ἀπὸ τὸν πυθαγορισμὸ τῆς τὰ ὑποδείγματά τῆς στὶς σπηλιές τῆς Κρήτης. Θὰ μπορούσε κανεὶς εἰκόλα νὰ εἰκονογραφήσει τὴν περιγραφή τοῦ Βιργιλίου γιὰ τὸ κατέβασμα στὸν Ἄδη μὲ μερικές εἰκόνας παρμένες στὸ Ψυχρὸ ἢ στὸ Σκοτεινὸ. Αὐτὸ ὀφείλεται ἀναμφίβολα στ' ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Βιργίλιο, ποὺ δὲν πήγε στὴν Κρήτη καὶ τοὺς ἰσχυροφρεῖς τῶν «Καταβάσεων» τοῦ Θησέα καὶ τοῦ Πυθαγόρα, ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη φαντάσθηκε τὸ ὑπερπέραν κατὰ τὸν τρόπο τῶν Κρητικῶν. Ἐνα μέρος τῆς τέχνης χρωστáει κι' αὐτὸ πολλὰ σ' αὐτὲς τὶς λατρευτικὲς σπηλιές, ἀφοῦ πὰ εἰδῶλα ποὺ συναντáει κανεὶς σ' αὐτὲς μοιάζουν στὰ πρὸ πολλὰ δαιδαλικά ἀγάλματα καὶ ἀφοῦ ὁ Δαίδαλος θεωροῦνταν σύγχρονα δημιουργὸς τοῦ ταύρου τῆς Πασιφάης, τοῦ Λαβύρινθου τῆς Κρήτης καὶ τῶν εἰδῶλων τῆς Ἀφροδίτης καὶ τῆς Εἰλιθίας, ποὺ πήραν μαζί τους ἡ Ἀριάδνη καὶ ἡ Φαίδρα. Οἱ μινωικὲς κρῦπτες καὶ θολωτοὶ τάφοι ἀναπαριστáουν ἐγκαταστάσεις μέσα σὲ βράχους. Μόλις ἀρχίζουμε νὰ διακρίνουμε τὴν προσφορά τῶν πέτρων στοιχείων τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς αἰσθητικῆς ἰστὸν οἰμανισμὸ. Πῶς νὰ μὴν παρατηρήσουμε ἀκόμη πῶς τὸ ὄνομα ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ ἀνατολικοὶ Κρητικοὶ (βοῦνὰ τῆς Σητείας καὶ τοῦ Λασιθιοῦ) γιὰ νὰ ὀνοματίσουν τὰ ἀνοιχτὰ ἀνοίγματα τῆς γῆς, χάς, μὲ τὰ παραγωγά του, χάος, χάβος, χανγᾶς, χαβοῦχι καὶ καθβοῦσι, γιὰ νὰ ὀνομάσει τὰ σπήλαια ἢ τὰ διάφορα κοιλώματα, εἶναι ἡ πελασγικὴ μορφή, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἐτρουσκολατικὸ παραγωγὸ Κανέρνα, καὶ στὰ ἑλληνικὰ τοπωνύμια κόοι, καιάδας, κιάδας, καιέτας, κάρυκος ποὺ ὅλοι σημαίνουν σπήλαια; Ἡ ἡσιοδικὴ ὅμως παράσταση τῆς καταγωγῆς τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ χάος (Θεογονία 116) δηλαδὴ ἀπὸ ἓνα βάραθρο, καὶ ποὺ διαφέρει ἀπὸ ἄλλες πιθανὰ πρὸ παλιῆς, ποὺ κάνουν τὸν κόσμο νὰ γεννιέται ἀπὸ τὸν Ὠκεανὸ ἢ τὴν νύκτα ἢ ἀπὸ ἓνα πρωταρχικὸ αὐγὸ, εἶναι ἐμπνευσμένη ἀπὸ μιὰν ἀρχικὴ σκέψη γιὰ τὸν ὅλο τῶν βαράθρων, δημιουργῶν τῆς ζωῆς. Μένει νὰ μάθουμε ποιά χώρα τοῦ τὴν ἐνέπνευσε πρὶν περάσει ἰστὴν κλασσικὴ ποίηση μέχρι τὸν Βιργίλιο. Μόνον μὲ τὰ προβλήματα ποὺ θέτει στὸν οἰμανιστῆ, ἡ σπηλαιολογία ἀνοίγει ἀκόμη πολλὲς ζώνες ἔρευνας στὴν Κρήτη.

Θὰ εἶταν μάταιο νὰ ὑποθέσουμε πῶς οἱ διάφορες χρήσεις ποὺ ἐξετάσαμε εἶναι ἀποκλειστικὲς στὴν Κρήτη. Πολλὲς φορὲς εἶχαμε τὴν εὐκαιρία ν' ἀποδείξουμε πῶς βρίσκονταν ἀνάλογες ἰστὴν Ἑλλάδα, ἰστὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ ἀκόμη καὶ σ' ὅλη τὴν λεκάνη τῆς Μεσογείου. Ἡ Κρήτη, ὅμως, εἶχε τὴν τύχη νὰ εἶναι ἐφοδιασμένη μὲ ἀναρίθμητα καὶ ὀλοζώντανα καρστικά φαινόμενα, νὰ κατοικιέται ἀπὸ ἔξυπνοὺς ἀνθρώπους ποὺ ξέραν νὰ τὰ ἀξιοποιήσουν, νὰ δοξάζεται τέλος ἀπὸ ποιητῆς, καλλιτέχνες καὶ φιλοσόφους ποὺ κατόρθωσαν νὰ τὴν κάνουν τὴν κατ' ἔξοχὴν γῆ—μητέρα τῶν τεχνῶν καὶ τῶν Θεῶν.